

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Migratie

Janssen, G.H.

Publication date

2021

Document Version

Final published version

Published in

De Zeventiende Eeuw

License

CC BY-NC-ND

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Janssen, G. H. (2021). Migratie. In H. J. Helmers, G. H. Janssen, & J. F. J. Noorman (Eds.), *De Zeventiende Eeuw* (pp. 84-101). Leiden University Press.
<https://hdl.handle.net/1887/3248756>

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De zeventiende eeuw

Helmets, Helmer J.; Geert H., Janssen; Noorman, Judith F.J.

Citation

Helmets, H. J., Geert H., J., & Noorman, J. F. J. (Eds.). (2021). *De zeventiende eeuw*. Leiden: Leiden University Press (LUP). Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3248756>

Version: Publisher's Version

License: [Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 license](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3248756>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Migratie

GEERT H. JANSSEN

Zeventiende-eeuwers kenden het woord ‘migratie’ niet. Toch was het fenomeen overal in hun samenleving zichtbaar. Het levensverhaal van Georgius Candidius kan dat goed illustreren. Georgius werd in 1597 geboren in het Duitse Kirchardt, een plaatsje in de Palts-regio, waar de uitbraak van de Dertigjarige Oorlog vanaf 1618 duizenden mannen en vrouwen op de vlucht joeg. Zoals veel oorlogsvluchtelingen zocht Georgius een veilig heenkomen in de Nederlandse Republiek. In Leiden kon hij met een beurs theologie gaan studeren. Na zijn afstuderen pakte Georgius opnieuw zijn koffers, ditmaal als predikant in dienst van de *voc*. Hij belandde in 1623 in Ternate, een handelspost van de compagnie op de Molukken. De gemeenschap die de voormalige oorlogsvluchteling daar aantrof, was eveneens door migratie gevormd. Naast de lokale bevolking woonden er in Ternate *voc*-ambtenaren, Europese soldaten en Aziatische arbeidskrachten die door de compagnie, al dan niet gedwongen, naar het eiland waren verscheept. Na een paar jaar dienst te hebben gedaan in deze diverse gemeenschap werd Georgius overgeplaatst naar de *voc*-vestiging op Formosa, het huidige Taiwan. In 1639 keerde hij terug naar de Republiek, maar vier jaar later vertrok Georgius alweer naar Azië. Daar overleed hij 1647 als rector van de Latijnse school van Batavia, het hoofdkantoor van het koloniale *voc*-bestuur op Java.¹

De reizen van Georgius Candidius illustreren niet alleen aan hoe ‘gewoon’ migratie was in de zeventiende eeuw, maar ook welke vormen die mobiliteit aan kon nemen. De ervaringen van zeventiende-eeuwse oorlogsvluchtelingen, arbeidsmigranten, tot slaaf gemaakten en ballingen liepen zonder meer uiteen, maar ze hadden allemaal met elkaar gemeen nieuwkomers te zijn in de Republiek en haar koloniën overzee. Historisch onderzoek heeft dit beeld van een migrantensamenleving bevestigd. Zo weten we dat rond 1640 ongeveer 40 procent van de inwoners van Amsterdam in het buitenland was geboren – een hoger percentage dan in het Amsterdam van vandaag. Maar ook in steden zoals Haarlem en Leiden maakten buitenlandse immigranten in deze periode soms wel de helft van de totale bevolking uit.² Nederland was in de Gouden Eeuw dus een echt migrantenland.

Migratie mag dan cruciaal zijn voor ons begrip van de Nederlandse zeventiende eeuw, het precieze belang ervan is niet altijd makkelijk aan te tonen. Dat heeft te

maken met taal, definities en beschikbare gegevens. Om te beginnen waren de termen ‘immigratie’ en ‘emigratie’ in de zeventiende eeuw onbekend en werd in documenten uit die tijd zelden een onderscheid gemaakt tussen bijvoorbeeld vluchtelingen, arbeidsmigranten of reizigers. Al deze categorieën konden aangeduid worden onder de noemer ‘vreemdelingen’. Het veelvuldig gebruik van die term laat ook zien dat zeventiende-eeuwse opvattingen over mobiliteit verschilden van die in de eenentwintigste eeuw. Migratie wordt tegenwoordig wel gedefinieerd als de verplaatsing van mensen over grenzen. Maar in vroegmodern Europa werden grenzen op heel verschillende manieren begrepen. Zo bestonden er staatkundige scheidslijnen tussen landen, maar minstens zo belangrijk waren juridische afbakeningen tussen provincies en zelfs steden. Een Groninger die Amsterdam bezocht kon dus evengoed beschouwd worden als ‘vreemdeling’ als een bezoeker uit Bordeaux. Voor veel zeventiende-eeuwers waren deze politiek-juridische grenzen bovendien ondergeschikt aan religieuze scheidslijnen. Gereformeerden beschouwden hun gemeenschap niet zelden als een internationale, protestantse broederschap die landsgrenzen oversteeg. Sommige katholieken zagen zichzelf juist als onderdrukte ballingen in eigen land en cultiveerden een spirituele band met Rome. Voor joden was het idee in een ‘diaspora’ te leven al veel langer onlosmakelijk verbonden met hun groepsidentiteit.

Ten slotte wordt ons begrip van migratie in de zeventiende eeuw gecompliceerd omdat verplaatsingen tussen (reële of imaginaire) grenzen tijdelijk of permanent konden zijn, vrijwillig of gedwongen, of onderdeel van een langere reis. De duizenden mannen en vrouwen die jaarlijks naar de Republiek trokken, deden dat soms om seizoensarbeid te verrichten of gebruikten de maritieme infrastructuur van de regio om verder de wereld in te trekken. Op bestemmingen van de wic en voc in de Atlantische en Aziatische Oceaan werden deze ‘transmigranten’ geconfronteerd met nog een vorm van migratie die kenmerkend was voor de Nederlandse ‘Gouden Eeuw’: de gedwongen verscheping en tewerkstelling van duizenden Afrikanen en Aziaten. Zoals hoofdstuk 4 uitgebreider laat zien, waren slavernij en slavenhandel een integraal onderdeel van het complexe migratieverleden van de Republiek.

In de zeventiende eeuw werd geen van deze verschillende vormen van mobiliteit systematisch geregistreerd. We hebben geen bevolkingsregisters uit die tijd, laat staan rapporten van een eigentijds Sociaal en Cultureel Planbureau. De gegevens die wel zijn overgeleverd, bevatten doorgaans lacunes of zijn voor verschillende interpretaties vatbaar. Dit hoofdstuk brengt daarom het migratieverleden van de Republiek in algemene lijnen in kaart en analyseert de impact van met name internationale migranten op maatschappelijke verhoudingen, economische ontwikkelingen, religieus leven en culturele infrastructuren.

Migratiepatronen

Internationale immigratie was geen nieuw verschijnsel in de zeventiende-eeuwse Nederlanden. Met name de verstedelijkte regio's in het westen van de Lage Landen kenden al vanaf de late middeleeuwen een gestage en gevarieerde stroom van nieuwkomers. Als centra van internationale handel huisvestten Vlaamse, Brabantse, Hollandse en Zeeuwse steden bijvoorbeeld Italiaanse, Spaanse, Engelse, Schotse en Duitse gemeenschappen van kooplieden. De maritieme sector en lokale lakenindustrieën waren daarnaast afhankelijk van buitenlandse arbeidskrachten en seizoenarbeiders. Deze arbeidsmigranten kwamen uit aangrenzende provincies, maar ook uit verder weg gelegen regio's zoals het Duitse Rijk en Noord-Frankrijk.

De uitbraak van een religieuze burgeroorlog in 1566, tegenwoordig bekend als de Nederlandse Opstand of Tachtigjarige Oorlog, veranderde deze migratiepatronen ingrijpend. Bovenal zorgde het militaire conflict tussen de Habsburgse regering en de rebellen voor een ongeëvenaarde vluchtelingen crisis die de demografische samenstelling van de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden voorgoed zou veranderen. In de eerste fase van de oorlog (1566-1600) vluchtten tienduizenden mannen en vrouwen voor geloofsvervolging en militair geweld. In Duitse en Franse grenssteden en Engelse havenplaatsen ontstonden zo omvangrijke Nederlandse asielcentra. Zowel protestanten als katholieken, rebellen en regeringsgetrouwen werden in de loop van de oorlog het slachtoffer van deze gedwongen migraties. De bekendste vluchtelingenstroom betrof waarschijnlijk die van minstens 100.000 mannen en vrouwen uit Antwerpen, Brussel, Brugge en Gent nadat deze steden in 1584-1585 waren ingenomen door de Habsburgse regeringstroepen. Het overgrote deel van hen trok naar de noordelijke provincies Holland en Zeeland, die in handen waren van de rebellen. Rond 1600 maakten deze zuiderlingen ongeveer een derde van de bevolking uit in Leiden, Haarlem en Amsterdam.⁴

Diagram 3.1 Migratie en bevolkingsgroei in Holland (schatting)

Stad	1570	1600	1622	1672
Amsterdam	30.000	60.000	105.000	200.000
Leiden	15.000	26.000	44.500	72.000
Haarlem	16.000	30.000	39.500	50.000
Rotterdam	7000	12.000	19.500	45.000
Den Haag	5000	10.000	15.750	30.000

Bron: J.L. Israel, *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall, 1477-1806*, Oxford, 1995, pp. 328-332; J. van Lottum, *Across the North Sea: The Impact of the Dutch Republic on International Labour Migration, c. 1550-1850*, Amsterdam, 2007.

De oorlogsvluchtelingen uit het zuiden versterkten de positie van Holland als het nieuwe commerciële hart van de Nederlanden. Ook in de daaropvolgende decennia bleven met name de Hollandse steden aanzienlijke hoeveelheden immigranten aantrekken. Een deel van hen kwam uit naburige provincies, zoals Friesland, Overijssel en Gelderland, maar buitenlandse immigranten maakten een steeds omvangrijker deel van de lokale bevolking uit. De grootste instroom betrof die van Duitsers en Scandinaviërs; hun aantallen bereikten een piek in de periode rond de Dertigjarige Oorlog (1618-1648). Ook vestigden zich kleinere groepen Fransen, Schotten, Engelsen en Sefardische ('Portugese') en Asjkenazische ('Hoog-Duitse') joden in de Republiek. Deze buitenlandse immigratie nam na 1660 geleidelijk af, maar rond 1685 volgde een nieuwe golf toen circa 35.000 Franse hugenoten hun toevlucht zochten in de Noordelijke Nederlanden. Zoals te zien is in Diagram 3.1 leidde deze toevloed van mensen uit binnen- en buitenland tot een spectaculaire groei van steden. Omdat het sterftecijfer in vroegmoderne steden doorgaans hoger was dan het geboortecijfer, kon alleen immigratie de bevolking op een dergelijke schaal laten groeien. Met name Amsterdam, in 1570 nog een middelgrote stad met ongeveer 30.000 inwoners, dijde uit tot een metropool van 200.000 zielen.⁵ Omstreeks 1650 was Amsterdam, na Londen en Parijs, de grootste stad van Noord-Europa geworden.

De samenstelling van deze verschillende internationale migratiegolven geeft ook inzicht in haar onderliggende oorzaken. Een aantal historici heeft betoogd dat economisch perspectief de voornaamste drijfveer moet zijn geweest voor de opvallend grootschalige immigratie in de zeventiende eeuw. De enorme vraag naar arbeid en de relatief hoge lonen in de Republiek hadden een aanzuigende werking op arbeidsmigranten uit heel Europa.⁶ In de laagstbetaalde sectoren van de maritieme sector werd het werk bijvoorbeeld grotendeels verricht door ongeschoolde Duitsers en Scandinaviërs. In Leiden was de komst van Vlaamse textielarbeiders na 1584 onlosmakelijk verbonden met de heropleving van de lakenindustrie in de stad. Deze economische migratiemotieven verklaren ook de opvallende genderbalans onder immigranten: mannen waren doorgaans oververtegenwoordigd. Andere historici hebben erop gewezen dat ook de relatieve tolerantie ten aanzien van godsdienst een verklaring was voor de groeiende mobiliteit richting de Republiek. De Unie van Utrecht (1579) garandeerde iedereen vrijheid van geweten en het verbod om vanwege religie te worden vervolgd. Hoewel de interpretatie van dit beroemde artikel uit de Unie per regio en periode verschilde, leidde de regeling tot een opvallende religieuze diversiteit in de zeventiende eeuw. Het is tekenend dat veel gedoogde geloofsgroeperingen voortkwamen uit specifieke migrantengemeenschappen: de lutherse, waalse en joodse gemeentes bestonden overwegend uit buitenlandse immigranten en hun nakomelingen. Voor veel van hen zullen religieuze en economische migratiemotieven met elkaar verbonden zijn geweest. Zo ontvluchtten duizenden Duitse protestanten hun woonplaats tijdens de Dertigjarige Oorlog, maar kozen deze oor-

logsvluchtelingen ook voor een vestigingsregio met zowel religieuze vrijheden als materiële overlevingskansen. De Republiek leek op beide terreinen positieve vooruitzichten te bieden.

Een migrantensamenleving

Hoewel internationale migratiestromen ongelijk verdeeld waren over de Republiek – de meeste nieuwkomers vestigden zich in de verstedelijkte delen van Holland en Zeeland – veranderden ze de Nederlandse samenleving ingrijpend. In economische zin waren de effecten ambigu. Enerzijds brachten migranten nieuwe kennis, kapitaal en handelsnetwerken met zich mee. Zo leverden Vlaamse textielarbeiders en gefortuneerde Antwerpse ondernemers de aanzet tot de commerciële expansie vanaf de jaren 1590. Zonder hen was de economische Gouden Eeuw onmogelijk geweest. Tegen het eind van de zeventiende eeuw introduceerden Franse hugenoten en Sefardische joden opnieuw innovaties op het terrein van luxeproducten, media, maritieme techniek en financiële expertise – hoewel hun precieze economische impact onderwerp van debat is. Anderzijds leidde migratie ook tot een proletarisering van arbeid en toenemende materiële ongelijkheid. De groeiende vraag naar goedkope buitenlandse arbeidskrachten trok onder meer Duitse en Scandinavische agrariërs naar de maritieme centra van de Republiek. Hier veranderden deze plattelandsbewoners in stedelingen die afhankelijk waren van loonarbeid. De almaar uitdijende vloten en scheepswerven van de handelscompagnieën waren in hoge mate afhankelijk van de instroom van juist deze ongeschoolde buitenlandse arbeidskrachten. Halverwege de zeventiende eeuw bestond bijna de helft van de zeevarende werknemers van de *voc* uit buitenlanders.

De verschillende migratiestromen dwongen stadsbesturen in Holland al snel tot ingrijpende veranderingen in het stedelijke landschap. Amsterdam, Leiden, Haarlem, Rotterdam, Enkhuizen en Hoorn investeerden vanaf 1590 in stadsuitbreidingen, de vernieuwing van havens en de bouw van openbare gebouwen en kerken. De schaal waarop dit gebeurde was zo omvangrijk dan een inwoner van Amsterdam in 1600 de stad van vijftig jaar later maar moeilijk zou hebben herkend. De aanleg van de grachtengordel is exemplarisch voor de nieuwe, moderne stad die in de zeventiende eeuw als gevolg van migratie en stadsuitbreiding ontstond.⁷

Migratie creëerde ook een nieuw religieus landschap. De overwegend calvinistische vluchtelingen uit Vlaanderen en Brabant verstevigden vanaf 1585 de positie van de nog zwakke gereformeerde kerk in de noordelijke provincies. Hun prominente plaats binnen de publieke kerk van de Republiek droeg ook bij aan de religieuze spanningen van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). De remonstrantse partij binnen de publieke kerk refereerde geregeld aan xenofobe onderbuikgevoelens door de tegenpartij af te schilderen als buitenlandse radicalen die met hun theocratisch

3.1 Jan Davidsz. de Heem, *Pronkstilleven*, ca. 1655, Sarasota (Florida), John and Mable Ringling Museum of Art.

programma de Hollandse samenleving wilden overnemen. Ook andere religieuze groepen ondervonden de effecten - reëel of ingebeeld - van immigratie. Zo waren de lutherse kerken in veel plaatsen een opvangcentrum en ontmoetingsplaats voor

de duizenden Duitsers en Scandinaviërs. Franssprekende protestanten vonden op dezelfde manier een thuis in de waalse kerkgemeentes. De Republiek nam dus niet alleen grote hoeveelheden vluchtelingen en arbeidsmigranten op, maar dwong hen ook zich te organiseren als groep. Deze ontwikkeling verklaart ook het blijvende internationale engagement van deze kerken. Zodra er elders in Europa religieuze conflicten uitbraken, organiseerden veel kerkgenootschappen hulpacties en collectes voor hun onderdrukte geloofsgenoten in den vreemde. Omdat veel religieuze gemeenschappen in de Republiek zelf een verleden kenden van vervolging en vlucht, was deze internationale solidariteit met vluchtelingen niet alleen een uiting van liefdadigheid, maar ook de articulatie van een gecultiveerd zelfbeeld. Volgens de Franse filosoof Pierre Bayle werd de Republiek alom beschouwd als 'de grote ark van de vluchtelingen' van zijn tijd.

Migranten droegen in belangrijke mate bij aan veranderende smaak en materiële cultuur en waren de motor achter talloze innovaties in de kunsten en creatieve industrie. Vernieuwingen op het gebied van de schilderkunst, cartografie en architectuur, waarvan een aantal tegenwoordig gelden als 'typisch Nederlands', waren in feite afkomstig van migranten-kunstenaars of het gevolg van de patronage van vermogende nieuwkomers (Afb. 3.1). De enorme productie van schilderijen, die het beeld van de 'Gouden Eeuw' in belangrijke mate hebben gevormd, was alleen mogelijk dankzij de technieken, specialisaties en formaten die met name Zuid-Nederlandse kunstenaars in de vroege zeventiende eeuw introduceerden. Het beroemde 'Hollandse' landschap is daarvan een sprekend voorbeeld. Ook in de tweede helft van de zeventiende eeuw waren migranten-kunstenaars zoals Gerard de Lairese (Afb. 3.2) en Daniël Marot belangrijke smaakmakers. Deze betrekkelijk open, internationale oriëntatie blijkt ten slotte uit populaire modieuze trends zoals tulpen of Delfts blauw. Vaak betrof het importproducten (de tulp kwam uit het Ottomaanse Rijk) of goedkope variaties van buitenlandse luxegoederen (Delfts aardewerk was een imitatie van Chinees porselein).

In intellectuele kringen waren de effecten van internationale migratie en mobiliteit onder meer zichtbaar in de opmerkelijke groei van een media-industrie. In de zeventiende eeuw ontwikkelde de Republiek zich tot een kosmopolitisch centrum van grote, internationaal opererende drukkers en uitgevers. Dankzij de betrekkelijk zwakke censuur trokken auteurs als René Descartes en John Locke naar steden als Amsterdam, Leiden en Rotterdam om aldaar hun controversiële werken uit te geven. De Nederlandse universiteiten kenden een even opvallend internationaal profiel. In Leiden, bijvoorbeeld, was ongeveer de helft van de hoogleraren en studenten afkomstig uit het buitenland, wat in belangrijke mate bijdroeg aan het academisch prestige van de instelling in Europa.⁸

In de hogere echelons van de Nederlandse samenleving had migratie andere, specifieke effecten. De prinsen van Oranje en hun neven, de graven van Nassau, waren zelf van Duitse adel en bezaten talloze landerijen in het Duitse Rijk, Frankrijk en

de Zuidelijke Nederlanden. Hun Europese wereldbeeld blijkt ook uit de samenstelling van de stadhoudelijke hofhouding waarin talloze, veelal protestantse, edelen uit Europa werden opgenomen. Sommige van hen bekleedden tegelijkertijd hoge posities in het Staatse leger, dat jaarlijks duizenden buitenlandse soldaten wierf. Onder de stadhouders Maurits en Frederik Hendrik ontwikkelde het Staatse leger zich tot een befaamde internationale trainingsschool van moderne oorlogsvoering. Een uitgekiende dynastieke huwelijkspolitiek versterkte het mondaine karakter van het Oranjarahof. De stadhouders kozen bij voorkeur Europese huwelijkspartners, met name uit Duitse en Engelse protestantse vorstenhuizen. Hun residentie in Den Haag bood ook onderdak aan verschillende koninklijke ballingen. Vanaf 1621 was Den Haag de thuisbasis van het hof van de koning en koningin van Bohemen, Frederik v van de Palts en Elizabeth Stuart. Ook de ontheemde prins van Wales, de latere Engelse koning Karel II, verbleef vanaf 1649 geruime tijd met zijn entourage in de Republiek. De Verenigde Nederlanden mochten op papier dan wel een republiek zijn, de aanwezigheid van een stadhouder annex prins van Oranje maakte haar samenleving vorstelijker en 'Europeser' dan het beeld van de burgerlijke Nederlandse Gouden Eeuw doet vermoeden.⁹

Integratie en gemeenschapsvorming

Overheden hadden in de zeventiende eeuw betrekkelijk weinig middelen om de mobiliteit van mensen effectief te sturen en ze ontwikkelden maar zelden zo iets als een consistent migratiebeleid. Grensbewaking was in de regel afwezig of lokaal georganiseerd. Omdat de Republiek een sterk gedecentraliseerde structuur had, was immigratie-regelgeving primair een lokale verantwoordelijkheid. Sommige stadsbesturen, zoals die in Leiden, waren zeer actief in het aantrekken van specifieke, goed opgeleide immigranten en wierpen tegelijkertijd beperkingen op om armlastige nieuwkomers te weren. Woonruimte voor immigranten werd doorgaans overgelaten aan particulier initiatief of werd door de stadsregering georganiseerd op een geïmproviseerde ad-hocbasis. In Delft bijvoorbeeld stelde het lokale bestuur aan het eind van de zestiende eeuw voormalige katholieke kloosters ter beschikking om vluchtelingen uit Vlaanderen en Brabant te kunnen huisvesten. Deze reelingen en tijdelijke opvang voorkwamen niet dat grootschalige migrantenstromen fricties opriepen bij de plaatselijke bevolking. In gemeenschappen die hun identiteit in sterke mate ontleenden aan een collectief verleden en corporatieve instellingen zoals gilden, betekende de komst van 'vreemdelingen' al snel een bedreiging voor sociale cohesie en gevestigde belangen.

Tegenstanders van immigratie maakten veelal gebruik van dezelfde argumenten en stereotypingen. Om te beginnen werd vaak gewezen op de verholde politieke ambities en het religieuze fanatisme van vreemdelingen. De Amsterdamse

burgemeester Cornelis Pietersz Hooft, bijvoorbeeld, wees tijdens de Bestandstwisten op de ontwrichtende werking die Vlamingen en Brabanders zouden hebben op de kerkelijke en bestuurlijke verhoudingen in Holland. Ook het misbruik maken van lokale zorg en liefdadigheid, de krapte op de huizenmarkt en vormen van criminaliteit werden regelmatig toegeschreven aan de komst van buitenlanders. Ten slotte gaf de bedenkelijke invloed van de buitenlandse smaak, zeden en levensstijl reden tot bezorgdheid. Al deze thema's vinden we terug in populaire media uit die tijd, zoals het befaamde toneelstuk de *Spaanschen Brabander* (1617) van Gerbrand Adriaenszoon Bredero. In dit blijspel worden verhalen over het hooghartige, frivole en onbetrouwbare gedrag van Brabantse en Vlaamse immigranten gebruikt om de eenvoudigheid en eerlijkheid van de geboren Hollanders te beklemtonen. In het omineuze motto van Bredero's stuk 'Al ziet men de mensen, men kent ze niet' [Al sietmen de luy men kensse niet] zien we deze zeventiende-eeuwse argwaan ten aanzien van vreemdelingen krachtig gevat.¹⁰

Tegen deze achtergrond is het misschien verrassend dat gedurende de zeventiende eeuw er nauwelijks voorbeelden zijn van georganiseerd verzet of burgerprotesten tegen de grote aantallen nieuwkomers. Sociaal historici hebben er zelfs op gewezen dat de meeste migranten betrekkelijk snel en eenvoudig leken te integreren in lokale gemeenschappen. Voor dit patroon van acceptatie en maatschappelijke integratie zijn verscheidene verklaringen aangevoerd. Een aantal onderzoekers heeft de nadruk gelegd op de accommoderende houding van stadsbesturen. Het is opvallend dat (vermogende) buitenlanders in Hollandse steden betrekkelijk makkelijk toegang kregen tot commerciële en financiële instellingen. De Amsterdamse magistraat bevestigde in 1607 nadrukkelijk dat 'vreemdelingen' bij alle financiële transacties op gelijke wijze behandeld dienden te worden als gezeten burgers. Een dergelijke inclusieve regelgeving bood nieuwkomers de kans zich sneller te ontwikkelen tot respectabele leden van een plaatselijke gemeenschap.¹¹

Een andere overheidsstrategie betrof het stimuleren van een gemeenschappelijke stadscultuur. In de decennia na de verwoestende religieuze burgeroorlog (1566-1585) besloten verschillende steden om een eigen geschiedenisverhaal en stadssymboliek te gaan promoten die nadrukkelijk religieus neutraal was en waarmee ingezetenen van uiteenlopende gezindten zich konden identificeren.¹² In Haarlem bijvoorbeeld werd de zogenaamde Damiate-cultus - een verhaal over de heroïsche rol die Haarlemmers zouden hebben gespeeld tijdens een dertiende-eeuwse kruistocht - nieuw leven ingeblazen. In het nabijgelegen Amsterdam werden de decoraties van het nieuwe stadhuis zo gekozen dat ze voor verschillende godsdienstige groepen acceptabel en herkenbaar waren. Andere historici hebben vooral de cultuur van religieus corporatisme gezien als een motor achter sociale integratie. Het is opvallend dat lokale overheden vrijwel overal de getolereerde geloofsgemeenschappen - gereformeerden, doopsgezinden, lutheranen, katholieken en (in sommige gevallen) joden - ook verplichtten te fungeren als opvangcentrum en gesprekspartner voor buiten-

landse immigranten. Deze kerken en synagogen voorzagen dus niet alleen in spirituele zorg, maar waren ook verantwoordelijk voor vormen van opvang, armenzorg en onderwijs. De sociale discipline die zij binnen hun gemeenschappen uitoefenden, ondersteunde de lokale overheid bij de controle van grensoverschrijdend gedrag. Dit sociaal-religieus corporatisme heeft sommige historici er zelfs toe gebracht te betogen dat sociale integratie in de zeventiende eeuw samenging met de vorming van afzonderlijke, parallelle gemeenschappen binnen de samenleving.

Naast deze zogenaamde ‘top-down’ verklaringen kunnen we wijzen op het belang van culturele codes in integratieprocessen. De ingrijpende demografische veranderingen als gevolg van immigratie vanaf 1585 gingen samen met pogingen een gemeenschappelijke Nederlandse identiteit te creëren. Door het onbedoelde ontstaan van een noordelijke Republiek, onafhankelijk opererend van de Habsburgse vorst, ontstond al vroeg de behoefte een patriottisch verhaal van het nieuwe ‘Nederland’ te schrijven. Een aantal publicisten probeerden de religieuze burgeroorlog af te schilderen als een gemeenschappelijke vrijheidsstrijd van alle Nederlanders tegen een boosaardige Spaanse overheersing. De Nederlandse Opstand was volgens deze lezing een herhaling van de Bataafse Opstand, waarin dappere voorouders in het jaar 70 A.D. de Romeinse overheersers al hadden bestreden. Anderen gaven de voorkeur aan een confessionele lezing van de oorlog en zagen de vestiging van een protestantse samenleving als voornaamste inzet. Volgens hen was de Republiek een door God voorbeschikt Nieuw Israël.

Het is veelzeggend dat immigranten een belangrijke rol speelden bij de vorming van deze verschillende verhalen over het ontstaan van ‘Nederland’. In pamfletten, stadskronieken en prenten verheerlijkten zij de Republiek bijvoorbeeld als een bolwerk van vrijheid voor ieder die het slachtoffer was van godsdienstdwang en onderdrukking. Op die manier konden ook nieuwkomers zich herkennen in de ontstaansmythe van de Republiek en zich met de nieuwe staat identificeren. Ook de nadruk op het onschuldige slachtofferschap van de Nederlanders en de heroïek van vluchten voor vervolging maakten dat de geschiedenis van de Nederlandse Opstand voor zowel ingezetenen als migranten een aantrekkelijk narratief was. Verhalen over migratie werden zo uitdrukkingen van trots en patriotisme.¹³

Emigratie

De Republiek mag de reputatie hebben genoten een migrantenland te zijn geweest, de effecten van die mobiliteit waren per regio zeer uiteenlopend. In de oostelijke provincies zoals Gelderland en Overijssel was veeleer sprake van demografische stabiliteit en was migratie vooral zichtbaar in de seizoensgebonden arbeidstrek naar Holland. Vanuit Twente vertrokken ieder voorjaar duizenden jonge mannen en vrouwen naar het westen om na de zomer weer terug te keren. Versterkte gar-

nizoensplaatsen in de grensstreek, zoals 's-Hertogenbosch, Bergen op Zoom en Maastricht, hadden in de zeventiende eeuw juist moeite om hun bevolking op peil te houden. Datzelfde gold voor Zwolle, Zutphen en Deventer, die elk hun inwonertal zagen slinken van circa 10.000 in de jaren 1570 tot 7000 omstreeks 1650. Pogingen om deze geleidelijke neergang tegen te gaan door net als Holland en Zeeland buitenlandse immigranten aan te trekken, hadden hier slechts beperkt succes. In 1592 bood Kampen gratis burgerrechten aan nieuwkomers 'uit welke natie ook', terwijl Zutphen experimenteerde met aantrekkelijke belastingvoordelen voor migranten die zich in de stad wilden vestigen. Ondanks deze pogingen bleven de IJsselsteden last houden van een gestage emigratie richting de kustprovincies in het westen.¹⁴ Naast deze interne migratiepatronen kende de Republiek ook een omvangrijke emigratie uit haar gebieden, een proces dat in de geschiedenisboeken veel minder aandacht heeft gekregen dan de immigratie van de zeventiende eeuw. Toch waren de beide golven van emigratie en immigratie intrinsiek met elkaar verbonden. Twee voorbeelden kunnen die dynamiek verhelderen.

Allereerst was er een groep prominente emigranten die de Noordelijke Nederlanden verliet uit onvrede over de politieke en religieuze consequenties van de Opstand: de vestiging van een autonome, republikeinse en protestantse staat. Vanaf 1572 waren enkele duizenden katholieken en koningsgezinden de rebellerende gebieden

3.2 Gerard de Lairese, *Het feestmaal van Cleopatra*, ca. 1675-1680, Amsterdam, Rijksmuseum.

al ontvlucht. Onder deze vluchtelingen waren geestelijken, magistraten en ambtenaren, maar ook 'gewone' katholieken die zich distantieerden van de opstand tegen de Roomse kerk en de wettige regering. Er ontstonden in de jaren 1570-1590 verschillende katholieke ballingsoorden over de grens, zoals in de Zuidelijke Nederlanden (Antwerpen, Brussel, Leuven, Douai) en het Duitse Rijk (Emmerich, Kalkar, Keulen). Hoewel het aantal katholieke vluchtelingen na 1590 snel afnam, bleef er een activistische kring van zelfbewuste ballingen bestaan. Zij onderhielden onder meer onderwijsinstellingen en bedevaartplaatsen die gefrequentieerd werden door katholieken die in de Republiek waren blijven wonen. Zo kwamen in de universiteitsstad Douai Noord-Nederlandse katholieken – studenten, pelgrims, reizigers – bijeen om de Beata Maria Hollandica te vereren. Dit Mariabeeld kwam oorspronkelijk uit Leiden en had op wonderbaarlijke wijze de beeldenstorm doorstaan. In Keulen en Leuven boden het Collegium Alticollense en het Collegium Pulcheriae Mariae Virginis educatieve centra die speciaal waren ingericht voor Noord-Nederlandse katholieken en hun studerende kinderen. In zekere zin vertegenwoordigden deze katholieke 'expatcentra' een alternatieve Noord-Nederlandse maatschappij: een zuiver Nederland dat niet bezoedeld was door protestantse ketterij of dubieuze republikeinse overheden.¹⁵

Koningsgetrouwe katholieken waren niet de enigen die zich verzetten tegen de nieuwe orde. Na de coup van stadhouder Maurits van Nassau in 1618 namen enkele honderden remonstranten en aanhangers van het Oldenbarneveltregime de benen. Zo'n tachtig predikanten werden zelfs officieel verbannen uit de Republiek. De autoriteiten van de Verenigde Nederlanden boden haar ingezetenen weliswaar gewetensvrijheid, deze politieke elite was bepaald niet verdraagzaam richting stemmen die haar gezag ter discussie stelden of de legitimiteit van de nieuwe staat in twijfel trokken. Ook religieuze radicalen en zogenaamde libertijnen, waaronder de aanhangers van het socianisme en de volgelingen van Spinoza, moesten steeds op hun hoede zijn, vooral wanneer hun religieuze of filosofische ideeën politieke implicaties leken te hebben. Een aantal dissidenten, waaronder de befaamde jurist en regent Hugo de Groot en de libertijn Hadriaan Beverland, werden gedwongen zich in het buitenland te vestigen.¹⁶ Hoewel al deze non-conformisten zeer verschillende drijfveren kenden, deelden ze als emigranten de pijnlijke ervaring uit de Nederlandse samenleving te zijn verstoten.

Een tweede categorie emigranten was nog directer verbonden met de eerder besproken groepen immigranten. Een aanzienlijk deel van degenen die in de zeventiende eeuw naar de Republiek trokken, vestigde zich hier niet permanent. Deze 'transmigranten' zetten na aankomst hun reis voort op de vloot van een van de handelscompagnieën en maakten zo gebruik van de Nederlandse ambities een wereldhandelsimperium op te bouwen. Aanvankelijk hadden de *voc* en de *wic* gepoogd hun mondiale netwerken te bemensen met Nederlandse gezinnen die wilden emigreren of door wezen richting de koloniën te sturen. Maar deze rekruteringsstra-

tegie bleek al snel veel te weinig op te leveren. Met ongeveer anderhalf miljoen inwoners waren de Verenigde Nederlanden gewoonweg te klein om zelfstandig een koloniaal imperium in stand te houden. De *voc* nam daarom al snel haar toevlucht tot buitenlandse arbeidsmigranten. Gedurende de zeventiende eeuw vervoerde zij al met al 317.000 mannen en vrouwen vanuit de Republiek naar een van haar Aziatische bestemmingen; daarvan was de helft geboren in het buitenland. Kleinere aantallen traden in dienst van de *wic* en emigreerden naar de nederzettingen in Nieuw-Nederland of de plantages in Nederlands-Brazilië en het latere Suriname. In Nieuw-Amsterdam, het huidige New York, was rond 1660 slechts de helft van de geregistreerde Europese kolonisten geboren in de Republiek.

Tijdgenoten waren zich goed bewust van het belang van immigratie om emigratie mogelijk te maken. Adriaen van der Donck stelde in 1655 vast dat Holland inmiddels overbevolkt was geraakt door alle nieuwkomers en dat het 'seeckerlijck [...] dienstigh soude wesen en ghemackelijck konnen geschieden dat men met het hier onnodige en overtollig volck buyten Neerlandt noch een ander Neerlandt oprechten.' Tegen die achtergrond boden ook vluchtelingen crises elders in Europa 'kansen'. De Amsterdamse vroedschap klaagde in 1642 weliswaar dat door 'het jegenwoordigh krijghswezen alomme te Europa [...] veele verjaeghde ende door de oorlogh bedorve liijden daeghlijx met groote meenighden tot deze stadt aanvloeyen'.¹⁷ Maar deze stroom vluchtelingen stelde Amsterdam tegelijkertijd in staat om haar ondernemingen in Amerika en Azië te bemensen. Na de moordpartijen en vluchtelingen crisis in het Noord-Italiaanse Piemonte in 1656, bijvoorbeeld, plaatste de magistraat van Amsterdam advertenties in plaatselijke kranten waarin de vervolgte Waldenzers de mogelijkheid werd geboden onder aantrekkelijke voorwaarden te emigreren naar Nieuw-Amstel, de Amsterdamse kolonie in Amerika (het huidige New Castle, Delaware). En toen de Franse koning Lodewijk xiv in de jaren 1680 de vervolging van de protestantse minderheid in het land aanmoedigde, zag de *voc* meteen hoe zij haar voordeel kon doen met de opvang van deze hugenoten. De Franse vluchtelingen werden met open armen ontvangen en doorgestuurd naar de Kaapkolonie van de *voc* in Zuid-Afrika. Ook beraamde de compagnie plannen voor een aanval op enkele eilanden in de Indische Oceaan die in Franse handen waren, onder het mom dat dit een 'compensatie' was voor het verlies van de bezittingen die de hugenoten bij hun vertrek uit Frankrijk hadden moeten achterlaten.¹⁸ Zo spon het Nederlandse streven naar mondiale expansie garen bij vluchtelingen crises elders in Europa.

Gedwongen migratie en slavernij

Het verschepen van duizenden arbeidskrachten vanuit Europa was cruciaal om de Nederlandse aanwezigheid in Amerika, Afrika en Azië veilig te stellen. Maar deze mondiale landverhuizing vanuit de Republiek was slechts één kant van de medaille.

Na enige aarzeling namen de Nederlandse bewindhebbers ook hun toevlucht tot gedwongen migratie en dwangarbeid om hun ambities te verwezenlijken. Slavenhandel en slavernij waren in Republiek officieel verboden, maar deze regel werd niet nageleefd in de gebieden die de wic en voc buiten Europa in bezit namen. Vooral vanaf 1630, toen Brazilië op de Portugezen werd veroverd, nam de wic de bestaande infrastructuur van tot slaaf gemaakte Afrikanen op de suikerrietplantages over. Tussen 1635 en 1651 werden niet minder dan 31.533 mannen en vrouwen gedwongen verscheept vanuit havens in West-Afrika. 26.286 van hen overleefden de oversteek over de Atlantische Oceaan. Ook toen Brazilië in de jaren 1650 weer in handen kwam van de Portugezen, bleven Nederlanders actief in de slavenhandel in de Atlantische wereld. De plantage-economieën van de wic in Suriname en in het Caraïbisch gebied waren gedurende de hele zeventiende en achttiende eeuw afhankelijk van de systematische exploitatie van tot slaaf gemaakte Afrikanen en hun nakomelingen. Om de toevoer van deze arbeidskrachten op peil te houden, beschikte de compagnie over verscheidene 'slavenforten' aan de kust van West-Afrika, waaronder het kasteel Elmina in het huidige Ghana (zie Kaart 2). Aanzienlijk aantallen Afrikanen werden daarnaast door Nederlandse ondernemers doorverkocht aan andere Europese mogendheden, zoals de Spanjaarden, de Portugezen, de Engelsen en Fransen. Gedurende de zeventiende eeuw hebben Nederlanders al met al naar schatting tussen de 163.000 en 232.000 Afrikanen gedwongen verscheept, waarmee de Republiek een van de hoofdrolspelers was in de Atlantische slavenhandel van die tijd.¹⁹

In de Indische en Stille Oceaan kampte de voc met vergelijkbare problemen rondom het bemensen van haar handelsposten. Omstreeks 1688 had de compagnie op haar vloot en op de forten in Azië ongeveer 22.000 mensen in dienst, een hoeveelheid die nog steeds ontoereikend was om een internationaal opererend bedrijf naar behoren te laten functioneren. Net als haar Atlantische tegenpool de wic, nam de voc daarom haar toevlucht tot gedwongen migratie en slavernij. Het is minder eenvoudig in dit verband nauwkeurige cijfers te geven, mede vanwege de grote verscheidenheid in de vormen van dwangarbeid die de compagnie toepaste. In India en de Indonesische archipel, bijvoorbeeld, werden inheemse bevolkingsgroepen regelmatig tewerkgesteld op plantages, in factorijen en als huishoudelijk personeel. In aanvulling daarop werden tot slaaf gemaakte arbeidskrachten vanuit andere delen van Azië aangevoerd. Zo verscheepte de voc tussen 1621 en 1665 circa 38.000 mannen en vrouwen vanuit Pulicat in India naar Batavia op Java, waar het hoofdkwartier van de compagnie was gevestigd. Sommige voc-beambten deden hun voordeel met de groeiende vraag naar arbeid door een eigen, particuliere slavenhandel op te zetten. Ook Arabische en Indiase ondernemers voorzagen de voc van dwangarbeiders. Ten slotte probeerde de compagnie ook haar gerechtelijke organisatie in dienst te stellen van gedwongen migratie. Veroordeelde criminelen die werden verbannen van Java werden onder meer getransporteerd naar de Kaapkolonie in Zuid-Afrika waar de voc grote behoefte had aan arbeidskrachten voor haar plantages.²⁰

De Republiek mag in de Gouden Eeuw dan met succes een imago van vrijheidsdenken en tolerantie hebben geëxploiteerd, ze ontpopte zich elders in de wereld tot een opportunistische exploitant van lokale bevolkingsgroepen. Deze mondiale betrokkenheid bij slavernij en slavenhandel was ook zichtbaar in eigen land. Talrijke families uit Amsterdam en Zeeland verwierven fortuinen uit ondernemingen die direct of indirect afhankelijk waren van slavenarbeid of van investeringen in mensenhandel. En hoewel slavernij in de Republiek zelf illegaal was en slavenhandel zeker niet onomstreden, haalden goeude families regelmatig Afrikaanse jongens naar Nederland voor huishoudelijk werk of als exotisch statusobject. Dit gebruik was aan het begin van de zeventiende eeuw waarschijnlijk geïntroduceerd door Portugese joden die zwarte dienaren in hun entourage meenamen naar Amsterdam. Hoewel het totale aantal Afrikanen in steden als Amsterdam betrekkelijk gering bleef, figureerden sommigen van hen prominent op (familie)portretten, zoals Jan Mijtens' schilderij van Margaretha van Raephorst (Afb. 3.3). Ook op stillevens zien we regelmatig zwarte jongens of zogenaamde 'moren' afgebeeld – soms als tronie of als exotisch stereotype.²¹

Migratieverleden

Migratie mag een alomtegenwoordig fenomeen zijn geweest in de zeventiende eeuw, de vormen die het aannam waren zo divers dat ze door historici zelden onder dezelfde noemer worden besproken. Religieuze vluchtelingen, arbeidsmigranten, ballingen en tot slaafgemaakten hadden op het eerste gezicht ook weinig met elkaar gemeen. Toch bestonden er opvallende overeenkomsten in de onderliggende oorzaken en de patronen van hun internationale mobiliteit. Ook leert een vergelijking van deze groepen dat de scheidslijnen tussen vrijwillige en gedwongen mobiliteit, tijdelijke en permanente migratie, vaak diffuus waren. De vele omzwervingen van Georgius Candidius – vanuit Kirchhardt, via Leiden, naar Ternate, Formosa en Batavia – brachten deze grijstinten al aan het licht. Zijn voorbeeld toont bovendien dat migratie de samenleving van de zeventiende eeuw niet alleen ingrijpend veranderde, maar ook van invloed was op de ideeën, percepties en wereldbeelden van die tijd. Verhalen over migratie speelden een opvallende, zij het ambigue, rol in de Nederlandse 'Gouden Eeuw'. Aan de ene kant werden ze ingezet als instrument voor religieuze identificatie en kon een migratieverleden zelfs helpen bij maatschappelijke integratie. Maar aan de andere kant droegen migratieverhalen ook bij aan een idee van exclusiviteit, werden ze gebruikt om groepen uit te sluiten en vergrootten ze de sociale ongelijkheid die de Nederlandse Gouden Eeuw zozeer kenmerkte. Het is veelzeggend dat de trotse afstammelingen van de slachtoffers van 'Spaanse slavernij' en vervolging zelf weinig aarzeling toonden wanneer onderdrukking, geweld en slavenhandel hen elders op de wereld gewin brachten.

3.3 Jan Mijtens, *Portret van Margaretha van Raephorst*, 1668, Amsterdam, Rijksmuseum.

Noten

1. L.J. Blussé, 'De Formosaanse proeftuyn der gereformeerde zending', in G.J. Schutte (red.), *Het Indisch Sion. De Gereformeerde kerk onder de Verenigde Oost-Indische Compagnie*, Hilversum, 2002, pp. 193-197.
2. J. Israel, *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall, 1477-1806*, Oxford, 1998, pp. 328-332; J. Lucassen, 'Labour and Early Modern Economic Development', in K. Davids en J. Lucassen (red.), *A Miracle Mirrored: The Dutch Republic in European Perspective*, Cambridge, 1995, pp. 367-409.
3. L. Guicciardini, *Beschrijving van Antwerpen*, herdruk, Antwerpen, 1854, p. 143.
4. G. Parker, *The Dutch Revolt*, herziene editie, Londen, 1985, pp. 118-119; Israel, *The Dutch Republic*, pp. 160, 219, 328-332.
5. Israel, *The Dutch Republic*, pp. 328-332; J. van Lottum, *Across the North Sea: The Impact of the Dutch Republic on International Labour Migration, c. 1550-1850*, Amsterdam, 2007.
6. Lucassen, 'Labour'.
7. Zie ook hoofdstuk 1 van dit boek.
8. B. Bakker en E. Schmitz (red.), *Het aanzien van Amsterdam. Panorama's, plattegronden en profielen uit de Gouden Eeuw*, Bussum, 2007; E.J. Sluijter, 'On Brabant Rubbish, Economic Competition, Artistic Rivalry, and the Growth of the Market for Paintings in the First Decades of the Seventeenth Century', in *Journal of Historians of Netherlandish Art* 1 (2009); H. Dunthorne, *Britain and the Dutch Revolt, 1560-1700*, Cambridge, 2013.
9. L. Jardine, *Going Dutch: How England Plundered Holland's Glory*, Londen, 2008; M. Keblusek en J. Zijlmans (red.), *Princely Display: The Court of Frederik Hendrik of Orange and Amalia van Solms in The Hague*, Zwolle, 1997.
10. G.A. Bredero, *G.A. Brederoods Spaanschen Brabander Ierolimo gespeelt op de eerste Duytsche Academie, op het woort Al sietmen de luy men kensse niet*, Amsterdam, [1617]
11. O. Gelderblom, 'De economische en juridische positie van buitenlandse kooplieden in Amsterdam in de zestiende en zeventiende eeuw', in Leo Lucassen (red.), *Amsterdammer worden. Migranten, hun organisaties en inburgering, 1600-2000*, Amsterdam, 2004, pp. 172-173; M. Prak, 'The Dutch Republic as a Bourgeois Society', in *BMGN - Low Countries Historical Review* 125 (2010), pp. 107-140.
12. J. Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1570-1620*, Den Haag, 1989; B.J. Kaplan, *Calvinists and Libertines: Confession and Community in Utrecht, 1580-1620*, Oxford, 1995.
13. G.H. Janssen, 'The Republic of the Refugees: Early Modern Migrations and the Dutch Experience', in *Historical Journal* 60 (2017), pp. 233-252; J. Müller, *Exile Memories and the Dutch Revolt: The Narrated Diaspora*, Leiden, 2016; S. Schama, *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*, Londen, 1987.
14. Israel, *The Dutch Republic*, p. 331.

15. G.H. Janssen, *The Dutch Revolt and Catholic Exile in Reformation Europe*, Cambridge, 2014; C. H. Parker, *Faith on the Margins: Catholics and Catholicism in the Dutch Golden Age*, Cambridge, MA, 2008.
16. J.I. Israel, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity, 1650-1750*, Oxford, 2001.
17. Erika Kuypers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in zeventiende-eeuws Amsterdam*, Hilversum, 2005, p. 297.
18. O. Stanwood, 'Between Eden and Empire: Huguenot Refugees and the Promise of New Worlds', in *American Historical Review* 118 (2013), pp. 1319-1344; F.R.E. Blom en H. Looijesteijn, 'A Land of Milk and Honey: Colonial Propaganda and the City of Amsterdam, 1656-1664', in *De Halve Maen* 85 (2012), pp. 47-56; G. Kruijtzter, 'European Migration in the Dutch Sphere', in G. Oostindie (red.), *Dutch Colonialism, Migration and Cultural Heritage*, Leiden, 2008, pp. 97-154.
19. M. van Groesen (red.), *The Legacy of Dutch Brazil*, Cambridge, 2014; J.M. Postma, *The Dutch in the Atlantic Slave Trade, 1600-1815*, Cambridge, 1990.
20. M. van Rossum, *Kleurrijke tragiek. De geschiedenis van slavernij in Azië onder de VOC*, Hilversum, 2015; M. Vink, 'The World's Oldest Trade: Dutch Slavery and Slave Trade in the Indian Ocean in the Seventeenth Century', in *Journal of World History* 24 (2003), pp. 131-177; K. Ward, *Networks of Empire: Forced Migration in the Dutch East India Company*, Cambridge, 2008.
21. J. Hochstrasser, *Still Life and Trade in the Dutch Golden Age*, New Haven, 2007; D. Hondius, 'Black Africans in Seventeenth-Century Amsterdam', in *Renaissance and Reformation* 31 (2008), pp. 85-103.